

УДК 351.851: 37.014

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-10\(15\)-189-198](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-10(15)-189-198)

Кухарчук Петро Михайлович кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри управління та адміністрування, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти», вул. Грушевського, 13, м. Вінниця, 21050, тел.: (0432) 55-65-60, <https://orcid.org/0000-0002-2051-3298>

Білик Олег Олександрович кандидат технічних наук, доцент, проректор, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти», вул. Грушевського, 13, м. Вінниця, 21050, тел.: (0432) 55-65-63, <https://orcid.org/0000-0001-5088-1115>

Коврігіна Лілія Михайлівна кандидат філологічних наук, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін, Комунальний заклад «Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Житомирської обласної ради, вул. Михайлівська, 15, м. Житомир, 10014, тел.: (042) 147-36-89, <https://orcid.org/0000-0002-6008-7211>

МЕХАНІЗМИ ВПРОВАДЖЕННЯ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНОГО СЕРЕДОВИЩА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Анотація. Освіта впродовж життя – це вимоги до сучасного життя людини. На сьогоднішньому етапі реформування системи освіти в Україні постає питання вироблення механізмів виховання компетентної особистості вихованців закладів освіти, які володіють не лише певними видами знань, а готові ставати професіоналами й мати високі моральні якості.

На сучасному етапі реалізація мети базової середньої освіти ґрунтується на таких ціннісних орієнтирах, як:

- ✓ формування культури здорового способу життя учня, створення умов для забезпечення його гармонійного фізичного та психічного розвитку, добробуту;
- ✓ створення освітнього середовища, в якому забезпечено атмосферу довіри, без будь-яких форм дискримінації учасників освітнього процесу;
- ✓ утвердження людської гідності, чесності, милосердя, доброти, справедливості, співпереживання, взаємоповаги і взаємодопомоги, поваги до прав і свобод людини, здатності до конструктивної взаємодії учнів між собою та з дорослими;
- ✓ формування в учнів активної громадянської позиції, патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, державної мови [1].

Державний стандарт базової середньої освіти у вимогах до результатів навчання учнів визначає соціальну і здоров'язбережувальну освітньою галузь. На нашу думку, виховання відповідального ставлення про власний стан здоров'я буде в майбутньому показником духовного, соціально-економічного й гармонійного розвитку особистості, яка буде розв'язувати проблеми, що передбачає вміння аналізувати проблемні ситуації, формулювати проблеми, висувати гіпотези, практично їх перевіряти та обґрунтовувати, здобувати потрібні дані з надійних джерел, презентувати та аргументувати рішення [1].

Саме заклади освіти мають стати тим середовищем, що сприятимуть усвідомленню кожною дитиною цінності життя й здоров'я, у якому створюються умови здорової життєдіяльності, гармонійного розвитку особистості, вчасного задоволення її актуальних потреб. У системі освіти мають зосередитися на впровадженні «Національної Стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі».

На сьогодні в Україні система освіти є реальною структурою в державі, яка виробляє механізми безпеки здоров'я дітей. Як свідчить світовий досвід розвинутих країн, в системі освіти на першому місці в діяльності закладу має бути здоров'я дитини, а за ним і високий рівень знань дитини.

Для впровадження безпечного освітнього середовища і виправлення ситуації, що склалася останнім часом в закладах освіти, в практику запроваджено розроблення щорічного плану заходів.

Ключові слова: заклади освіти, система освіти, стратегія розбудови безпечного освітнього середовища, компетентність.

Kukharchuk Petro Mykhailovych Candidate of Sciences in Public Administration, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management and Administration of the «Vinnytsia Academy of Continuing Education», Hrushevskoho St., 13, Vinnytsia, 21050, tel. : (0432) 55-65-60, <https://orcid.org/0000-0002-2051-3298>

Bilyk Oleh Alexandrovych Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Scientific and Pedagogical Work and Monitoring the Quality of Education of the Municipal Higher Education Institution «Vinnytsia Academy of Continuing Education», Hrushevskoho St., 13, Vinnytsia, 21050, tel.: (0432) 55-65-63, <https://orcid.org/0000-0001-5088-1115>

Kovrigina Liliya Mykhailivna Candidate of philological sciences, head of the department of social and humanitarian disciplines of the Communal Institution "Zhytomyr Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education" of the Zhytomyr Regional Council, Mykhailivska St., 15, Zhytomyr, 10014, tel.: (042) 147-36-89, <https://orcid.org/0000-0002-6008-7211>

MECHANISMS OF IMPLEMENTATION OF A SAFE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. Lifelong education is a requirement for modern human life. At today's stage of reforming the education system in Ukraine, the question arises of developing mechanisms for educating competent individuals of students of educational institutions who possess not only certain types of knowledge, but are ready to become professionals and have high moral qualities.

At the current stage, the implementation of the goal of basic secondary education is based on such value guidelines as:

- ✓ formation of a culture of healthy lifestyle of the student, creation of conditions to ensure his harmonious physical and mental development, well-being;
- ✓ creation of an educational environment in which an atmosphere of trust is ensured, without any forms of discrimination of participants in the educational process;
- ✓ affirmation of human dignity, honesty, mercy, kindness, justice, empathy, mutual respect and mutual assistance, respect for human rights and freedoms, the ability of students to constructively interact with each other and with adults;
- ✓ forming in students an active civic position, patriotism, respect for the cultural values of the Ukrainian people, its historical and cultural heritage and traditions, the state language [1].

The state standard of basic secondary education in the requirements for student learning outcomes defines the social and health-saving educational field. In our opinion, the cultivation of a responsible attitude about one's own state of health will in the future be an indicator of the spiritual, socio-economic and harmonious development of an individual who will solve problems, which involves the ability to analyze problematic situations, formulate problems, put forward hypotheses, and practically test them and justify, obtain the necessary data from reliable sources, present and argue decisions [1].

It is the educational institutions that should become the environment that will contribute to the realization of the value of life and health by every child, in which conditions are created for a healthy life, harmonious development of the personality, timely satisfaction of its urgent needs. The education system should focus on the implementation of the "National Strategy for the Development of a Safe and Healthy Educational Environment in the New Ukrainian School".

Today, in Ukraine, the education system is a real structure in the state, which produces mechanisms for the safety of children's health. As the world experience of developed countries shows, the child's health should be the first priority in the educational system, followed by the child's high level of knowledge.

In order to implement a safe educational environment and correct the situation that has developed recently in educational institutions, the development of an annual action plan has been introduced into practice.

Keywords: educational institutions, education system, strategy for building a safe educational environment, competence.

Постановка проблеми. Розроблення технологій впровадження безпечного та здорового освітнього середовища у новій українській школі для забезпечення гармонійного розвитку особистості вихованців закладу освіти сприятиме формування інтелектуального, фізичного, соціального та емоційного розвитку.

На нашу думку, важливим є те, що Державний стандарт базової середньої освіти ставить за мету соціальної і здоров'язбережувальної освітньої галузі саме розвиток особистості учня, який здатний до самоусвідомлення, гармонійної соціальної і міжособистісної взаємодії, спрямованої на збереження власного здоров'я та здоров'я інших осіб, дбає про безпеку, виявляє підприємливість та професійну зорієнтованість для забезпечення власного і суспільного добробуту [1].

Важливою проблемою, яка потребує сьогодні вирішення повного впровадження соціальної і здоров'язбережувальної компетентності, яка слугуватиме розвитку і підвищенню якості підготовки й перепідготовки кадрів, так як, не всі керівники навчальних закладів виявляють достатньо розуміння важливості цього завдання, досить часто основи здоров'я навчають вчителі, які не мають відповідної фахової підготовки.

Як наслідок і враховуючи вищесказане, можна зробити висновок, що вироблення механізмів формування здорового способу життя за допомогою освіти, на сьогодні має пріоритетний напрямків державної політики. На тепер, впровадження концепції Нової української школи, вимагає переходу на нові стандарти.

Проблемою, яка потребує розв'язання, є низький рівень культури безпечної, здорової поведінки та ненасильницької взаємодії у дітей шкільного віку, інших учасників освітнього процесу, погіршення стану здоров'я учнів, недостатній рівень доступності, безпечності і комфортності умов шкільного навчання [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці які досліджували формування здоров'язбережувальної компетентності здійснювали: О. Антонова, В. Бакуменко, І. Василяшко, Л. Калініна, Н. Калька, С. Макаренко, Н. Поліщук, О. Толстанов, М. Шеян, В. Успенської та ін.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що проблему професійної підготовки вчителів висвітлено у працях О. Блажка, Н. Буринської, Л. Величко, А. Грабового, Т. Деркач, Н. Шиян, О. Ярошенко та ін., проте питання формування соціальної і здоров'язбережувальної компетентності висвітлено не в повній мірі.

Мета статті – виокремити компоненти соціальної і здоров'язбережувальної компетентності в розбудові безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі та охарактеризувати критерії їх розвитку.

Виклад основного матеріалу. Реалізація концепції Нової української школи впливає на становлення і розвиток системи освіти, яка сьогодні зазнає змін, які пов'язані із внесенням коректив у зміст освітнього процесу. Але зміни у навчальних закладах в першу чергу залежать від розвитку спеціалістів, які б могли втілювати в практичну діяльність сучасні освітні технології, найкращі результати педагогічних досліджень. В цих умовах реформування національної системи освіти, зростають вимоги до значного підвищення професійної компетентності вчителів та професійного розвитку і саморозвитку.

На загальнодержавному рівні схвалено план заходів з реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2022 рік. Аналізуючи його, ми виокремлюємо наступні складові його реалізації:

- 1) Здоров'язбережувальна складова освіти;
- 2) Комплексність розвитку фізичної культури та посилення рухової активності;
- 3) Розбудова системи здорового харчування, формування культури харчування та правильних харчових звичок;
- 4) Удосконалення медичного обслуговування учнів і працівників закладів освіти;
- 5) Ефективне психологічне забезпечення освітнього процесу;
- 6) Підготовка працівників закладу освіти та їх здоров'я;
- 7) Безпечність, доступність та інклюзивність освітнього середовища;
- 8) Міжсекторальна взаємодія та залучення соціальних інституцій [3].

З впровадження концепції Нової української школи відбувається децентралізація системи державного управління закладами освіти. Багато повноважень передаються на місця, наприклад розроблення навчальних планів відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти.

В державному стандарті враховано здоров'язбережувальний компонент навчання та спостерігаємо оновлення самого змісту середньої профільної освіти.

Міністерство освіти і науки України організувало видання літератури навчально-методичної зокрема для осіб з особливими освітніми потребами (підручники, посібники тощо), з метою забезпечення реалізації здоров'язбережувального компонента навчання [3]

Аналізуючи структуру захворюваності школярів за класами хвороб, Галина Дахнюк виявила наступне. Перше місце серед них займають хвороби органів дихання – 76 %. Цей рівень переважно формується за рахунок гострих респіраторних вірусних захворювань, грипу, ангіни, бронхіту. Подальші місця в

структурі захворюваності учнів займають нервово-психічні дисфункції (37 %), порушення постави (30–40 %), надлишкову масу тіла (20 %) (Ващенко О.), зниження зору (1 клас – 3 % дітей, 3–4 клас – до 10 % дітей, 7–8 клас – 16 %, старшокласники – 20 %) (Федорець М.) тобто так звані шкільні форми патології, що виникають під впливом факторів шкільного середовища [4, с.23-24].

В підтвердження локального дослідження, загально державні мало відрізняються чим. Так, відповідно зі статистичними даними Міністерства охорони здоров'я України за 2017 рік з 7 млн 615 тис. дітей віком до 17 років 13,3 відсотка страждали на ожиріння, і щороку в Україні фіксується приблизно 15,5 тис. нових випадків дитячого ожиріння [2].

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства ООН віднесла Україну до вимираючих країн світу. Так, за даними соціального моніторингу, початкову школу закінчує 20 відсотків здорових дітей, а середню – лише 5-7 відсотків [5]. Однією з причин цього, на наш погляд, є низький рівень культури здоров'я, валеологічна безграмотність, невміння зберігати і зміцнювати здоров'я. У сучасних родинх учнів загальноосвітньої школи поширене куріння, вживання алкоголю, а в деяких – і наркотиків. Для прикладу, серед дорослого населення палить половина чоловіків і 20 відсотків жінок. Від алкоголізму страждає 84,4, а від алкогольних психозів – 18,9 людей на 100 тисяч населення [5]. За іншими даними, в Україні – 6 відсотків алкоголіків. Причому, на кожні 8 алкоголіків припадає 1 жінка [6].

Ми погоджуємося із висновками науковців, щодо причин таких проблем, а саме:

- відсутність у переважної більшості дітей звичок здорового і безпечного способу життя, у тому числі здорового харчування, низький рівень їх рухової активності, недостатня сформованість у них навичок безпечної поведінки та ненасильницької, безконфліктної комунікації;

- уразливість дітей шкільного віку під час використання Інтернету, нестача навичок безпечної поведінки в інформаційному середовищі, неконтрольований доступ до Інтернету під час освітнього процесу;

- недостатній рівень ефективності освіти, яка забезпечує соціальний і здоров'язбережувальний компоненти навчання, медіа- та цифрову грамотність учнів, що можуть сприяти безпечній життєдіяльності, збереженню та зміцненню здоров'я, веденню здорового способу життя, безпечній комунікації;

- недостатність і зношеність матеріально-технічної бази закладів освіти, що необхідна для здобуття якісної освіти та всебічного розвитку дітей, у тому числі для забезпечення здоров'язбережувального компонента навчання, а також для забезпечення здорових та нешкідливих умов навчання;

- недостатня увага до створення у закладах освіти умов, що забезпечують фізичну безпеку та доступність освітнього середовища для всіх учнів, у тому числі з особливими освітніми потребами (відповідність вимогам пожежної, санітарно-епідеміологічної, екологічної безпеки, будівельним

нормам з урахуванням принципів універсального дизайну та/або розумного пристосування);

➤ відсутність ефективного та системного підходу в закладах освіти щодо попередження та реагування на прояви насильства та булінгу (цькування);

➤ неналежні умови для організації достатнього, якісного, безпечного, збалансованого харчування дітей у закладах освіти;

➤ відсутність стандартизованих норм харчування (в тому числі для дітей, які потребують спеціального дієтичного харчування) та фізичної активності відповідно до фізіологічних потреб учнів та рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я, що є бар'єром для формування знань та навичок здорового і безпечного способу життя;

➤ застарілі державні санітарні правила і норми щодо влаштування, утримання закладів освіти та організації освітнього процесу та інші санітарні правила і норми у сфері освіти;

➤ недостатній рівень медичного обслуговування дітей шкільного віку;

➤ недостатньо ефективний психологічний супровід учасників освітнього процесу;

➤ низький рівень залучення батьків до формування гігієнічних навичок та засад здорового і безпечного життя їх дітей;

➤ недостатнє використання ресурсів взаємодії та партнерства між учасниками освітнього процесу, закладами освіти і закладами охорони здоров'я, закладами культури, соціальними службами, правоохоронними органами, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, а також ресурсів волонтерської допомоги за відповідними напрямками [2].

Сергій Новописьменний стверджує, що на шляху до інтелектуального здоров'я необхідно витратити більше часу на навчання, наприклад читання книг, журналів і газет, для того щоб бути в курсі поточних питань та ідей.

Науковець зазначає, що впровадження здоров'язбережувальних технологій пов'язано з використанням медичних (медико-гігієнічних, фізкультурно-оздоровчих, лікувально-оздоровчих), соціально-адаптованих, екологічних здоров'язбережувальних технологій та технологій забезпечення безпеки життєдіяльності. Здоров'язбережувальні технології дозволяють:

- сформувати соціальну зрілість випускника;

- забезпечити можливість учням реалізувати свій потенціал;

- зберегти і підтримати фізіологічне здоров'я учнів [7, с. 16-17].

І як підсумок, він класифікує існуючі здоров'язбережувальні технології на такі види:

➤ Захисно-профілактичні: спрямовані на захист дітей від несприятливих для здоров'я впливів (санітарно-гігієнічні вимоги, чистота, щеплення, ін.);

➤ Компенсаторно-нейтралізуючі: використовуються для нейтралізації будь-якого негативного впливу (фізкультхвилинка, вітамінізація харчового раціону та ін.);

➤ Стимулюючі технології: дозволяють активізувати власні ресурси дитячого організму (загартовування, фізичні навантаження); - Інформаційно-навчальні: покликані забезпечити рівень грамотності в питаннях здоров'я [7, с. 16-17].

Валентина Кутасевич, провела опитування педагогів, які вважають, що зміцненню здоров'я сприяють такі чинники:

- повноцінне та якісне харчування;
- заняття фізичними вправами;
- оптимальна організація робочого дня;
- прогулянки на свіжому повітрі;
- повноцінний сон [4, с. 32-37].

Дослідниця стверджує що, розв'язання проблеми збереження і зміцнення здоров'я всіх учасників освітнього процесу в сучасних умовах інтенсифікації навчання можливе шляхом формування здоров'язбережувального простору. Здоров'язбережувальні технології навчання і виховання школярів мають забезпечити високий рівень психосоматичного здоров'я, розумової працездатності, формувати мотивацію до ведення здорового способу життя та виховувати високу культуру здоров'я. Функціонування здоров'язбережувального освітнього середовища у загальноосвітньому навчальному закладі дасть змогу здійснювати моніторинг показників індивідуального розвитку, прогнозувати можливі зміни здоров'я та проводити відповідні психолого-педагогічні, корегувальні, реабілітаційні заходи для забезпечення здоров'я всіх учасників навчально-виховного процесу освітнього закладу [4, с. 32-37].

Євгенія Свистунова, наводить приклад співпраці Нововолинському закладі освіти I–III ступенів № 6, де створена учнівська організація – Мала Учнівська Держава, в якій діють: • комітет освіти і науки; • комітет здоров'я і праці; • комітет інформації та преси; • комітет дисципліни і порядку; • комітет із питань опіки; • комітет культури та відпочинку; • комітет із питань спорту й туризму. Одним із завдань діяльності комітетів є піклування про фізичний розвиток і здоров'я учнів, утвердження принципу: «В здоровому тілі – здоровий дух». Комітет дисципліни і порядку організовує рейди «Димок», «Урок», «Довкілля», «Вулиця», акції «Ні! – палінню», «Наркотикам – Ні!». Результати рейдів, рішення засідань Ради профілактики висвітлюються у шкільних стіннінках: «Правовиховна робота у школі» та «Кращий клас місяця». Члени Малої учнівської держави проводять агітаційну роботу за здоровий спосіб життя, зокрема різноманітні бесіди, конкурси малюнків, круглі столи [4, с. 40].

Висновки. Впровадження Державного стандарту базової середньої освіти, Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього

середовища у новій українській школі сприятиме виробленню нових технологій в системі освіти.

Наша країна перебуває в стані війни, багато учнів стали внутрішньо і зовнішньо переміщеними особами, що ускладнює технологію навчання з метою збереження та зміцнення здоров'я, захисту від небезпек.

Прийняті стандарти освіти містять соціальну та здоров'язбережувальну складові, навчальні та типові освітні програми орієнтовані на реалізацію здоров'язбережувального компонента навчання [2].

Другий рік поспіль наша країна потерпає від пандемії, яка змусила перенести навчальний процес на дистанційну форму навчання. Але, не всі заклади були готові й відповідали критеріям санітарного та епідеміологічного благополуччя.

Механізми впровадження безпечного освітнього середовища в закладах освіти потребують підтримки не тільки зі сторони держави а й територіальних громад, громадських об'єднань.

Література:

1. Державний стандарт базової середньої освіти / Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. [Електронний ресурс] – URL: <https://cutt.ly/DUjDFWm>
2. Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі / Схвалена Указом Президента України від 25 травня 2020 року № 195/2020. [Електронний ресурс] – URL: <https://cutt.ly/VUhtHP>
3. План заходів з реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2022 рік / розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1770-р [Електронний ресурс] – URL: <https://cutt.ly/NC5ey4g>
4. Формування інноваційного здоров'язбережувального освітнього середовища: досвід проектування і реалізації : матеріали круглого столу / упоряд. Н. А. Поліщук. – Луцьк : ВІППО, 2018. – 124 с.
5. Паніна Н. В. Українське суспільство 2000-2012 р.р.: соціологічний моніторинг / Н. В. Паніна. – К.: ТОВ «Видавництво Софія», 2012. – 170 с.
6. Яковлева В. А. Особливості негативного впливу навколишнього середовища на дитину, стан її здоров'я та безпеку життєдіяльності / В. А. Яковлева // Будівництво, матеріалознавство, машинобудування: наук.-техн. збірник: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Безпека життєдіяльності людини як умова сталого розвитку сучасного суспільства». – Дн-ськ: ІБФО, 2007. – С. 426 – 429.
7. Формування здоров'язбережувальних компетентностей сучасної молоді: реалії та перспективи : збірник наук. праць Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої Всесвітньому Дню цивільної оборони та Всесвітньому Дню охорони праці (Полтава, 27–28 квітня 2017 р.) / упоряд., і ред.: В. П. Титаренко, А. М. Хлопов. – Полтава : ПНПУ, 2017. – 408 с.

References:

1. Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity / Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 veresnia 2020 r. № 898. [Elektronnyi resurs] – URL: <https://cutt.ly/DUjDFWm>
2. Natsionalna stratehiia rozbudovy bezpechnoho i zdorovoho osvitnoho sere dov yshcha u novii ukrainskii shkoli / Skhvalena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 25 travnia 2020 roku № 195/2020. [Elektronnyi resurs] – URL: <https://cutt.ly/VUhtHP>

3. Plan zakhodiv z realizatsii Natsionalnoi stratehii rozbudovy bezpechnoho i zdorovoho osvitnoho seredovyscha u novii ukrainskii shkoli na 2022 rik / rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29 hrudnia 2021 r. № 1770-r [Elektronnyi resurs] – URL: <https://cutt.ly/NC5ey4g>

4. Formuvannia innovatsiinoho zdoroviazberezhualnoho osvitnoho seredovyscha: dosvid proektuvannia i realizatsii : materialy kruhloho stolu / uporiad. N. A. Polishchuk. – Lutsk : VIPPO, 2018. – 124 s.

5. Panina N. V. Ukrainske suspilstvo 2000-2012 r.r.: sotsiologichnyi monitorynh / N. V. Panina. – K.: TOV «Vydavnytstvo Sofiia», 2012. – 170 s.

6. Yakovlieva V. A. Osoblyvosti nehatyvnoho vplyvu navkolyshnoho seredovyscha na dytynu, stan yii zdorovia ta bezpeku zhyttiediialnosti / V. A. Yakovlieva // Budivnytstvo, materialoznavstvo, mashynobuduvannia: nauk.-tekhn. zbirnyk: Materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Bezpeka zhyttiediialnosti liudyny yak umova staloho rozvytku suchasnoho suspilstva». – Dn-sk: IBFO, 2007. – S. 426 – 429.

7. Formuvannia zdoroviazberezhualnykh kompetentnosti suchasnoi molodi: realii ta perspektyvy : zbirnyk nauk. prats Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysviachenoї Vsesvitnomu Dniu tsyvilnoi oborony ta Vsesvitnomu Dniu okhorony pratsi(Poltava, 27–28 kvitnia 2017 r.)/ uporiad., i red.: V. P. Tytarenko, A. M. Khlopov. – Poltava : PNPУ, 2017. – 408 s.